

ВІДТВОРЕННЯ ТРУДОВИХ ПРОЦЕСІВ У ПРОЗІ ІВАНА ЧЕНДЕЯ

У статті зосереджено увагу на зображенні трудових сільськогосподарських процесів та відтворенні селянського життя у прозі Івана Чендея. Висвітлено дихотомічний зв'язок – любов до землі й залежність від неї, аж до готовності скоїти злочин. Закцентовано, що трудові процеси у текстах Івана Чендея одивнені, перетворюються на екзотичне.

Ключові слова: *новелістика, мала проза, трудові процеси, обряд.*

Теми селянського життя, любові селянина до землі, його важкої щоденної праці, безземелля та безправності стають ключовими в українській літературі від середини ХІХ ст. Детальність відтворення селянського життя можлива насамперед в епічних творах. Щоденні турботи селянина, його безмірна любов до землі й одночасна залежність від неї, аж до готовності скоєння злочину, хліб і праця з його вирощування як основа й сенс селянського буття, експлуатація селянина, яка перетворює натхненну працю на землі в повне фізичне виснаження і передчасну смерть, – усе це набуває повного і всебічного висвітлення в оповіданнях, повістях, романах Панаса Мирного, І. Франка, І. Нечуя-Левицького Б. Грінченка, О. Кобилянської, В. Стефаніка та багатьох інших прозаїків другої половини ХІХ – початку ХХ століть.

Селянська праця з усіма її радощами і горем, складнощами і здобутками, в найтонших нюансах виробничої діяльності, в деталях трудових процесів в українську літературу приходить, видається, з творами Уласа Самчука. Уже в «Кулакові», «Марії» та, насамперед, трилогії «Волинь» перед нами постає розлогий світ календарно-трудової діяльності селянина протягом хліборобського сезону з його повторюваністю з року в рік і одночасно щорічною неповторністю. Відтворення у текстах У. Самчука щоденної праці селянина, на зразок «Трудів і днів» Гесіода, детально проаналізовано у дисертаційному дослідженні М. Стасика [2, с. 29–100]. У «материковій» літературі відповідні явища спостерігаємо в романістиці Михайла Стельмаха й, особливо, прозовій творчості тих шістдесятників, кого зараховують до так званої «сільської» прози (в російській літературі – «деревенщикова»).

Зображення трудових сільськогосподарських процесів у творах У. Самчука, М. Стельмаха, шістдесятників суттєво відрізняється від тих описів виробничих процесів, які заповнювали тексти «виробничих» романів 1920–30-х років. Саме праця перетворює «маленьку» людину в величну і досконалу, ставить її в центр антропологічного всесвіту, стає мірилом морально-етичних цінностей, основою народної мудрості й уявлень про справедливість.

Продовження і розвиток такі традиції української літератури отримують у творчості Івана Чендея. Спочатку це справді були переважно лише традиції. Письменник входив до літератури як новеліст, тому його твори не могли

претендувати на епічну розлогість і, відповідно, детальне відтворення описів статичних картин чи динамічних трудових процесів. Були тільки окремі деталі, які набували особливого смислового навантаження. Саме цю особливість новелістики Івана Чендея, якою характеризувалися і новели В. Стефаніка, Г. Косинки, Г. Тютюнника, ґрунтовно аналізує Василь Горват [1, с. 24].

У ранніх малих епічних формах І. Чендей тільки називає ті чи інші види сільськогосподарських, лісових чи домашніх робіт, але не зображує їх. Прикметна у цьому сенсі лірична модерністська замальовка «Косарі» (1956). У творі ґрунтовно відтворюється пейзажна картина спекотного літнього дня, руху косарів у траві, який сприймається наратором здалеку, невеличка історія зі знайденими у траві пташенятами-жайворонками, але майже нічого не сказано про безпосередню працю косарів. Є тільки окремі штрихи: «Ген там, праворуч, біліють солом'яні брилі, похитуючись над ланом. Валкою ступають, втинаючись косами в пшеницю, косарі. В якому танці є подібні рухи до рухів отих косарів – загорілих, закосичених колосом» [3, с. 114]. Можна зауважити, що для автора важливіше поетично дорівняти працю косарів до танцю, ніж відтворити специфіку косовиці. І зовсім нейтрально звучить одна з останніх фраз твору: «Косарі беруть коси, і на ниву лягає пшениця» [3, с. 114].

Із часом і в новелістиці І. Чендей пробує детально відтворити те, що добре знав і що згодом стане оригінальною рисою його ідіостилю – процеси повсякденної трудової діяльності селянина-верховинця. Однією з перших його новел у цьому сенсі була «Ярина» (1961), де головний герой Ілля Митрич готується до оранки. «Митрич ступав до навісу. Хазяйновито глянув на дьогтем змащені ще вчора осі, тормоснув полудрабками, мов хотів бачити, чи добре лежать в гніздах, й заходився виштовхувати воза. Спершу поволі, потім хутко торохкотнули колеса по брукованому річковим каменем двору. Коли віз уже стояв перед клунею, старий пішов за хлів. З двох дерев'яних гаків у стіні зняв борону й, мов дитину на руках, поніс до воза. Згадав, що між полудрабками спершу має вмотити плуга, й відклав борону обіч. Виніс плуга з клуні – дерев'яного, не нового – скільки борозен підняв його лемех! Крекчучи, віддихаючись, піднімав старий плуга на віз. Незручно виряджатися в поле без сина. Піднімав борону, клав на полудрабки» [3, с. 91-92].

У новелістиці І. Чендея зображення трудових процесів не набуває системного характеру, переважно це поодинокі й часто фрагментарні описи, але вони присвячені найширшому колові «трудів і днів» селянина. Це можуть бути як власне сільськогосподарські види праці, наприклад, косовиця («Криниця діда Василя») [4, с. 209], так і різноманітні ремесла, якими наділений обдарований і закоханий у трудову діяльність селянин. Скажімо, через спогади сина («Син») відтворюється натхненна праця батька-тесляра [3, с. 137–138]. У новелі «Криниця діда Василя» письменник багато уваги приділяє зображенню тривалої праці з розчищення джерела, доставки з річкового дна громіздкого каміння, мурування криничних стінок,

вивільнення криниці від намулу тощо [3, с. 179–180, 202, 207 та ін]. Це може бути й мовбито непомітна і дрібна праця на подвір'ї, яка насправді вкрай потрібна й поза якою немислиме життя горянина. Наприклад, детально переповідається у тексті, як Гаврило звозить і складає «рубанці» для палива («Гаврилова “Золота осінь”») [3, с. 155]. Сюди ж можна додати зображення процесу коління дров («Криниця діда Василя») [3, с. 190].

Найповніші ж описи трудової діяльності верховинця в малій прозі Івана Чендея виявляємо в чималій за обсягом «Лисці» (понад 30 сторінок), яка перебуває на межі розлогого оповідання й повісті. Понад сторінку письменник описує тривалий процес привчання молодого кобили до упряжі, до возовиці [3, с. 298–299]. І все це з дрібними деталями, зі знанням найтонших нюансів особливостей упряжі, спілкування з кіньми, які є в житті селянина чимось більшим, ніж просто тяглова худоба. Ще з більшою любов'ю і глибиною випишує письменник підготовку селянина до оранки і власне сам процес піднімання зябу [3, с. 308–310]. До прикладу: «Як тільки дзенькнули кільцями посторонки, як тільки брякнув важок по голоблі, як тільки господар натужив ремінні поводи, щоб їх відпустити і дати Лисці волю, вона збочила сердито головою, брикнула задніми копитами по перекладині так, що аж луна покотилася» [3, с. 298].

Описи праці верховинця, кількісно й за обсягом, зростають, порівняно з новелістикою, в більших епічних творах Івана Чендея – повістях і романах. Інколи вони можуть розгортатися на цілі сторінки. Першою в шеругу цих творів іде повість «Терен цвіте». Автор детально описує процес роздмухування горна, розпечення шворня і вправного перетворення його ударами молота в потрібну заготовку. Проте не коваль, а Василь Порадюк – головний персонаж твору, тому саме про його трудову діяльність найбільше йдеться у повісті. Тривалий час Василь працює на лісопилці Шулема Фріда, і ось, звільнений із роботи, він раптово по-новому, учуднено прислухається і придивляється до того, на що раніше не звертав жодної уваги, але усі інструменти й види робіт знав прекрасно. «Проходячи двором, Василь усім єством відчув дихання і биття серця лісопилки. Він досі ніколи в загальному гомоні не відрізняв двигіння пилорами, мірного погойкування робітників відкритого плацу, котрі перекочували з місця на місце, клали на вагонетки могутні букові колоди, щоб подати їх до пилорами. Не чув стукоту цапин, грифів, киллігів, хоч кожне з цих простих ручних знарядь для перекочування деревин мало свій, неповторний голос. Якщо до вух Василя і долинав зосереджений свист і сплеск широченних трансмісій, що бігли й постійно колисали своїм полотном у повітрі, він не чув їх так роздільно, як ось зараз. У загальному звуковому ритмі Порадюк раніше не розрізняв скрипу немазаних вагонеток, що на них відвозили до складу готової продукції білі дошки, не чув сичання тої пари, що виривалася з труби в зовнішній стіні котельної. До його вуха розлучно доходив навіть той ледь-ледь чутний плюскоток води, що витікав через дюймову цівочку з машинної, виносячи з собою мастила і забруднюючи струмок до річки. Як добрий музикант, що у великому ансамблі чує звук кожного інструмента окремо, як художник з

точним зором, що ним бачить усе роздільно, аби виділити потім головне і зібрати все в гармонії кольорів і предметів, так все бачив і чув тепер Василь Порадюк» [4, с. 24]. Нюанси видів роботи на пиломатеріалі та її механізмів відомі не тільки Василеві, але й авторові повісті. Можливо, письменникові вони відомі надто глибоко, тому опис діяльності лісопилки дещо узагальнений, складається із окремих, розрізнених деталей, але він вмilo витворює характерну для класичного реалізму ілюзію всезнайства, ніби нараторові відомо значно більше, ніж повідомлено в тексті.

Те, що авторові найкраще відомо й особисто ним пізнано, знаходить і найповніше відтворення у повісті. Ключовим образом творчості Івана Чендея є гора Ясенова – трансформована назва гори Ясіня (з наголосом на другому складі), під якою була садиба письменникового батька і на якій було його поле. У повісті «Терен цвіте» поле на Ясеніві отримує і Василь Порадюк, котрий мріяв про свою землю не менше, ніж Меланка з «Fata morgana». На власній ділянці Василь готовий працювати цілодобово, не відчуваючи втоми. Письменник, обізнаний з усіма видами робіт на ясенівському полі, адже мав змогу змалку спостерігати за працею батьків, неодноразово особисто долучався до неї, у повісті до найменших дрібниць передає діяльність Василя та його сім'ї з побудови власної кринички, збирання каміння і камінців, корчування пнів, побудови колиби, оранки, цілого циклу робіт від весни до осені з вирощування картоплі, оборони врожаю від непроханих гостей – кабанів. А ще ж і детальні описи косовиці, просушування сіна та складання його в обороги, і все це займає не одну-дві сторінки, а інколи й більше десятка [4, с. 77–88, 90–96, 98–108 та ін.]. Так, тільки опис того, як Василь викорчує здоровенного пня на новині, займає більше п'яти сторінок тексту.

«Дивовижна незвичайність видавалася великою серед всіляких інших небуденностей у нашій хаті, хоч не одному все могло побачитися простим чи й нецікавим... Нарешті все було готове аж тоді, коли батько обережно вносив обмитого вдень каменя-залізняка від ріки й так уважно вмощав його на дощечки-дужки для вантажу поверх капусти, наче боявся чомусь живому завдати болю» [4, с. 387–388]. Як бачимо, письменник не просто детально, до найменших подробиць, відтворює процес праці, він уміє побачити й передати поезію найбуденнішої праці. Крім того, що інколи певні описи є подібними, у чомусь повторюються, найчастіше автор шукає кожного разу неповторні форми, прийоми та засоби відтворення трудових процесів. Так, в останньому випадкові про те, як шинкують, утоптують і квасять капусту, повідомляється опосередковано – не через зображення дій, а емоційні дитячі спогади персонажа.

Темпоральність описів трудових процесів також може бути різною. Часто це динаміка дій персонажів у «теперішньому» часі, паралельність їхнього протікання і нарації. У такому разі наратор – знеособлений він-оповідач («Ярина», «Плуг», «Терен цвіте», «Птахи полишають гнізда...» та ін.). Так само часто процеси трудової діяльності можуть протікати в «минулому» часі, й вони актуалізуються через спогади наратора – я-оповідача («Луна блакитного овиду», «Казка білого інею», «Кринична вода (Сестри)» тощо).

Описи селянської праці можуть сконденсовуватися в невеликому фрагменті тексту. Однак найчастіше вони перериваються спогадами, ліричними відступами, міркуваннями персонажів, тому стають розлогими, поширеними на цілі сторінки, вписуючи трудовий процес у єдину текстову канву.

Письменник не ігнорує вагомості, важкості та поетичності жіночої праці. У творах І. Чендея неодноразово наголошується, що «чоловік дома тримає кут один. Бо дома жінчині три кути» [4, с. 505–506]. У вже згадуваній повісті «Кринична вода (Сестри)» упродовж десяти сторінок оповідається про цілорічний цикл городніх робіт, які здійснює мати оповідача, від збору й вибору насіння, підготовки ґрунту до збирання врожаю та осінньої підготовки землі до наступного річного циклу діяльності. До зображення цієї жіночої роботи за поетичністю може дорівнятися хіба що праця матері, яка любила, щоб «усе проізрастало», з «Зачарованої Десни». Невипадково це зображення матеріної садівничої діяльності починається з любовного й одухотвореного опису її натруджених рук.

У тому, що Іван Чендей спирався при відтворенні різноманітних виробничих і побутових процесів переважно на власний досвід, переконують його автобіографічні повісті, насамперед – «Луна блакитного овиду». Уміння й ремесла Василини з роману «Птахи полишають гнізда...» мають собі підтвердження у розділі «Мама» з «Луни блакитного овиду». Герой-оповідач перераховує таку кількість материних робочих талантів, що стає зрозуміло: цього може вистачити для доброго десятка романів і повістей. І знову простий мовбито перерахунок умінь верховинки передається незвично – через імпресіоністичні динамічні фрагменти, ніби опосередковано, через уміння знайти, хай і маленьке, щастя у важкій повсякденній праці: «Велика трудівниця з постійними клопотами і турботами, страдниця наша з радощами хіба у дітях і тих маленьких непомітниках, що приходили до неї з малими господарськими успіхами. Вона вміла неповторно радіти, коли видзьобувалися курчатка і ципціпали по хаті, – нам було заборонено ходити, щоб не розтоптати яке... Вона сповнювалася чуття господині, коли в хліві мукало телятко, а корова давала повні дійниці молока, коли ягнички бекали й бігали за нею на паші... Дивною красою квітла і ніби молоділа, коли на ниві нею посаджене проростало і зеленіло, цвіло, наливалось врожаєм... Дарма що нива була коло рідної хати невелика, а праця на ній – у поті чола... Та й хіба вона знала, думала про те, що на землі праця може бути легка і тяжка? Вона ж бо знала: чесна праця простої людини завжди тяжка...» [4, с. 174].

Апофеозом поетизації праці верховинця стає роман І. Чендея «Птахи полишають гнізда...». У творі до подробиць письменник відтворює ранкове порання біля худоби і по двору, обробіток землі, обрізання дерев, косовицю, ловлю риби, видовбування із каменя точила, ковальську працю, лагодження пічки, приготування їжі для худоби, городні роботи та багато, багато іншого [3, с. 329, 332, 337, 339, 340, 346, 370, 384–385, 386, 389–390, 420–421, 422, 472, 475 481–482, 495–496, 506–511 тощо]. Письменник не тільки ґрунтовно зображує процеси, які відомі читачеві чи можуть бути йому зрозумілі з опису. Інколи він відтворює ті механізми і види діяльності, які зрозумілі

лише верховинцям. Таким у романі письменник описує рідкісне ткацьке ремесло і кросна: «[...] Васирина сіла за кросна, щоб даремно не згаяти жодної хвилини. Зосереджена вся, мов конала священний обряд, і звична до діла, наче все життя те й робила, що ткала, перебирала босими ногами по лапках із приводом до ничельниць; до облизаного основою утлого човника закладала бузинову цівку з туго навитою на потаці ниткою. Тільки ногою тиснула на лапки – піднімалася ничельниця й розділяла основу. Васирина правою рукою спритно вкидала човника, лівою ж прилад вихоплювала з основи. Фуркала цівка в човнику, розмотувалася нитка, лягаючи в уток. Васирина тут же біла набилками, рівно приганяючи бердом нитку в тканину. Хутко мигав човник у руках Пригарихи. Розмотувалася нитка, скрипіли лапки під ногами, підстрибували ничельниці, розмірено гупали набилки. Ткалося полотно в стукоті і легкому скрипі, в фурканні човника, що надійно вів нитку. І вже здавалося, що ожили самі кросна, дихнули і заспівали дивним ритмом» [4, с. 345]. У цьому описі багато вузькопрофесійної лексики, деталі процесу мало зрозумілі непосвяченому читачеві (а таких більшість), але це тільки підсилює загальне враження надзвичайності «буденної» праці верховинки.

Трудові процеси, їхнє відтворення у текстах Івана Чендея нерідко приваблюють українського читача своєю «екзотичністю», та не екзотичність є причиною їхньої появи у творах письменника. І. Чендей вважає, що праця – основа вселюдського добробуту й віками формованих народних морально-етичних цінностей, а також – людської сутності та буття. Праця формує його художній світогляд, тому цей аспект творчості закарпатського письменника потребує подальшого дослідження й розширення можливих художніх контекстів насамперед у межах загальноукраїнського літературного процесу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Горват В. Чендей. Пайочка. Деталі / Василь Горват // Екзиль. – 2007. – № 5. – С. 23–25.
2. Стасик М. Епічні стильові домінанти художньої прози Уласа Самчука : дис. ... канд. філол. наук за спец. 10.01.01 – українська література / Стасик Микола Васильович. – Запоріжжя, 2006. – 195 с.
3. Чендей І. Вибране : в 2 т. / Іван Чендей. – Ужгород : Карпати, 2002. – Т. 1 : оповідання, повісті / Передм. М.Г. Жулинського. – 395 с.
4. Чендей І. Вибране : в 2 т. / Іван Чендей. – Ужгород : Карпати, 2003. – Т. 2 : оповідання, роман. – 518 с.

В статье сосредоточено внимание на изображении трудовых сельскохозяйственных процессов и воспроизведении крестьянской жизни в прозе Ивана Чендея. Освещена дихотомическая связь – любовь к земле и зависимость от нее, вплоть до готовности совершить преступление. Акцентировано, что трудовые процессы в текстах Ивана Чендея остранены, превращаются в экзотическое.

Ключевые слова: новеллистика, малая проза, трудовые процессы, обряд.

Speech goes in the article about the all-round recreation of peasant life, daily caring of peasant, him infinite love to earth and simultaneous dependence on her, up to readiness of commission of crime; about bread and labor, as basis and sense of peasant existence

Key words: *short story, small prose, labor processes, ceremony.*